

Az „Iskola” és olvasói az ezredfordulón

Egy empirikus irodalomszociológiai (és részben szociálpszichológiai) kutatás keretében (amely az OTKA támogatásával jött létre) munkatársaim segítségével 1999 és 2001 között Ottlik Géza „Iskola a határon” című regényének hazai recepcióját, vagyis fogadtatását, hatását és értékelését vizsgáltam. Ez az írás kutatásom legfontosabb eredményeit (1) foglalja össze.

Az irodalmi mű és az olvasó viszonyának legkülönbélebb modelljeit áttekintve megállapítható, hogy az eddigi empirikus recepció-vizsgálatok sem az olvasót határozottan irányító szöveg, sem a szöveggel teljesen önkényesen bánó olvasó hipotézisét nem igazolták; árnyalásra, módosításra szorul G. Ch. Lichtenberg aforizmája is, mely szerint a szöveg piknik, amelyre a szerző hozza a szavakat, az olvasó meg a jelentést (2); a mű és a befogadó viszonyának empirikus vizsgálatához legjobban P. Ricoeur „szintézis-modellje” (3) használható, aki az individuális olvasóra gyakorolt hatás és válasz W. Iser szerinti elképzelését (4), valamint a kollektív elvárás és a közösségi válasz H. R. Jauss szerinti elgondolását (5) egymást kölcsönösen feltételező és egymást kiegészítő elképzelésnek tartja; ez a modell jól kiegészíthető a kognitív pszichológia úgynevezett „javítható sémák modelljével” (6), valamint M. Buber „Én-Te kapcsolat”-ának (7) a mű-olvasó kapcsolatra való adaptálásával.

A kutatás céljáról és módszeréről

Ebben a kutatásban az irodalmi művet az „Iskola a határon” című, először 1959-ben megjelent magyar regény képviseli, mely szerzőjével együtt máig élő kultusz tárgya. Ez a regény egy határ menti katonaiskola poklában és tisztítóüzében játszódik, ahol a 11–14 éves gyerekek próbálják különböző stratégiákkal, minél kevesebb veszteséggel vagy minél kellemesebben túlélni vagy éppen személyiségükben gazdagodva megélni ezt a létezési formát. Lényegét tekintve a regény az életről, magáról a létről szól. Ottlik Géza tucatnyi nyelvre lefordított művét sokan a huszadik század egyik legjobb magyar regényének tartják, szerzőjét pedig egyfelől a kommunista diktatúrával szemben példás erkölcsi tartást tanúsító legendás figurának, másfelől a „magyar Gogolnak”, akinek köpenyéből olyan, mára már Európa-szerte ismert írók bújtak ki, mint például Esterházy Péter.

Az olvasókat tizenkét 20–30 fős, különféle életvilágú, értékrendű, műveltségű, ízlésű és világnézetű képviselőcsoport képviselte:

- 4 tizenéves diák csoport, állami gimnáziumba, katolikus gimnáziumba, szakmunkás-képző intézetbe és katonai középiskolába járó 17–18 éves diákok;
- 6 huszonéves csoport, végzős katonatiszt növendékek, mérnökhallgatók és frissen végzett mérnökök, irodalom szakos főiskolai és egyetemi hallgatók, katolikus, református és Krisna-hívő pap- és szerzetesnövendékek;
- 30–50 éves irodalom szakos tanárok;
- az idősebb nemzedéket képviselő, különböző foglalkozású, 50 évesnél idősebb (zömmel diplomás) olvasók.

Az empirikus kutatás során a következő kérdések vizsgálatára került sor: az ezredfordulón kik és milyen céllal olvassák a művet Magyarországon; hogyan alakul a regény „olvasástörténete”, kultusza és kanonizációja; miként alakul a regény szakmai recepciója; hogyan befolyásolja a fogadtatást, az értékelést, a szereplőkhöz való viszonyt, a hatást és az értelmezést (a függő változókat) a független változónak tekintett nemzedékhez tartozás, nemi identitás, foglalkozás, képzettség, ízlés, világnézet, életvilág és értékrend; mennyiben tekinthetők a csoportok értelmező közösségeknek; egy 45 fős (középiskolásokból, főiskolásokból és egyetemistákból álló csoportban) a regény olvasási folyamatának vizsgálatára került sor; két kisebb (középiskolásokból, főiskolásokból, egyetemistákból és humán értelmiségiekből álló) csoportban került sor a regény újraolvasásának vizsgálatára.

A regény szakmai recepciója (8), kultusza és kanonizációja

A regény megjelenését követő két évben a regényre reflektáló írások többsége rövidre záró politikai allegorézis. A marxista kritikusok az író polgári dekadenciával vádolják, hiányolják regényéből a kritikát, a realizmust, s értelmezéseikre az ideológiai-politikai és a szociologizáló redukció jellemző. A következő évtizedben a regény agyonhallgatása következik, majd a hetvenes években már egyre inkább olyan tanulmányok látnak napvilágot, melyek etikai, antropológiai és esztétikai nézőpontból közelítik meg a művet, amelyet sokan a szimbolikus teljesség megvalósulásának látnak. A nyolcvanas években kétféle „olvasási stratégia” tapasztalható a regényt értelmező tanulmányokban: az olvasástapasztalat személyességén átszűrt, gyakran teológiai jellegű értelmezések, illetve a dialektikus poetológiai olvasatok.

Az „Iskola a határon” a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején még az alternatív kánont képviselő tanárok civil kurázsija jóvoltából jelenik meg a magyar órákon, elsősorban a gimnáziumokban. A kilencvenes években sok középiskolában ajánlott vagy kötelező olvasmány lesz, s kanonizációja jelentős mértékben mérsékeli kultuszát.

Az „Iskola a határon” mai olvasói között is szép számmal akadnak olyanok, akik számára ez a regény olyan író műve, akit legenda, titok és kultusz övez, amelynek elemei olvasói horizontjukba is beépültek. A regény megjelenése utáni évtizedben az Ottlikkal kapcsolatos írások négyötöde az „Iskola a határon”-nal foglalkozik, a következő évtizedekben egyre növekszik az íróval foglalkozó írások aránya, mely a kilencvenes években már eléri a 80 százalékot, jelezve az Ottlik-kultusz erősödését. Az Ottlik-kultusz történetének első jelentős eseménye az ellenzéki jellegű Mozgó Világ folyóiratban megjelent „Sorakozó” című összeállítás, melyben két tucatsnyi, zömmel fiatal író tüntet Ottlik Géza és a regény mellett, akik számára Ottlik egyszerre lehetett apa, beavató mester, erkölcsi példakép, esztétikai irányvonal, a politikai rendszerrel való tökéletes meg nem alkuvás élő példája. A szöveges vallomások mellett egy sajátos gobelinre emlékeztető, kultikus „képzőművészeti alkotás” is szerepel ebben az összeállításban, melynek szerzője Esterházy Péter író, aki a regény teljes szövegét egyetlen plakátlapra többsorosán, egymás tetjére másolta. Az Ottlik-kultusz további állomásai az író halála utáni nekrológok, az Ottlik-emlékkönyv (9), a szombathelyi tanárképző főiskolások Ottlik-tanulmányaiból összeálló „Mélylégzés” (10) című kötet.

Az írónak és főművének az interneten való jelenléte egyaránt tükrözi súlyát a kulturális intézményekben (oktatásügyi intézmények, könyvtárak, kiadók, múzeumok), a könyvkereskedelemben, a civil társadalom nagyobb és kisebb közösségeiben és a magánéletben. Megjelenik Ottlik magán-honlapokon is, még hozzá eléggé gyakran nem humán

területen működőkén. Felbukkan Ottlik és regénye kémikus tudóssal, szülészorróval és zeneszerzővel készült interjúban, valamint – az irodalmi, az irodalomtudományi és a bridge-folyóiratokon kívül – pedagógiai szakkikben, napilap gazdasági rovatában is.

Az Ottlikhoz és műveihez kapcsolódó konferenciák, szemináriumok és előadások szervezői és előadói nagyobb részt a kultuszkörből és a pártpolitikától többé-kevésbé független értelmiségiek köréből kerültek ki. Az Ottlik-művek (elsősorban az „Iskola a határon”) kanonizációjában (tananyagga, érettségi tétellé, tanulmányi verseny témájává tevésében) nem csak az oktatást irányító szerveknek, hanem a kultuszkörhöz tartozó kutatóknak, tanároknak és hivatalnokoknak is komoly szerepe volt. Az „Iskola a határon” a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején még az alternatív kánont képviselő tanárok civil kurázsija jóvoltából jelenik meg a magyar órákon, elsősorban a gimnáziumokban. A kilencvenes években sok középiskolában ajánlott vagy kötelező olvasmány lesz, s kanonizációja jelentős mértékben mérsékeli kultuszát.

A regény hozzáférhetősége és olvasottsága

A regény első megjelenését követően csak 1968-ban, ezután 2–5 évenként jelenik meg. 1968-ban a 18 éven felüli könyvtárba járók 4 százaléka olvasta s 1 százaléknak tett, 2001-ben – annak ellenére, hogy iskolai olvasmány lett – a 18 éven felüli lakosság-nak még mindig csak 9 százaléka olvasta a regényt, ebből 4,5 százalék iskolai olvasmányként. Megállapítható, hogy ennek a „fiús” és „férfias” tematikájú műnek az olvasótábora majdnem kétharmad részt nőkből, több mint négyötöd részben pedig közép- és felsőfokú végzettségűekből áll. Az is eléggé egyértelmű, hogy a fiatalabb korosztályokhoz tartozók többsége ma már iskolai olvasmányként találkozik a regénnyel, s csak a nők, az 50 éven felüliek és a rendszeresen olvasók körében vannak többségben azok, akik maguk választották ezt az olvasmányt. A mű kedveltségéről csak annyit lehet megállapítani, hogy minden (vizsgált) rétegben tetszéssel fogadták a művet.

Olvasói horizont

A 12 csoport közül a legolvasottabbak és a legtöbb filmet ismerők az irodalomtanárok, valamint az irodalom szakosok voltak, a legkevésbé tájékozottak pedig a középiskolások. Hasonló tapasztalható az irodalmi kódismeret terén is.

Az „Iskola a határon” befogadása szempontjából legkedvezőbb irodalmi beállítódással az irodalomtanárok és az irodalom szakosok rendelkeztek; a további sorrend: katolikus klerikusok, református klerikusok, krisnás klerikusok, mérnökhallgatók, katolikus gimnáziumba járók, állami gimnáziumba járók, idős olvasók, végzős katonatiszt-növendékek, szakmunkástanulók, katonai középiskolások.

Az „Iskola a határon” befogadása számára a keresztény klerikusok értékrendje tűnt leginkább megfelelőnek, legkevésbé pedig a szakmunkástanulóké és a katonai középiskolásoké.

Olvasási folyamat

A regény olvasásának folyamatát a szerző a következő dimenziókban vizsgálta:

- az olvasói élmény (érzések és hatások) alakulása;
- az olvasói elvárások (az olvasók által valószínűsített és vágyott folytatás) alakulása;
- az olvasottak megértésének alakulása;
- a szereplőkkel való kapcsolat alakulása;
- az olvasottak (a regény részletei és egésze) értelmezésének alakulása.

A regény történéseihez és szereplőihöz kapcsolódó pozitív és negatív érzések, illetve elmélyültebb érzelmek irányának gyakori változása igen dinamikus olvasmányélmény-

folyamatról tanúskodik, amelyben az éppen olvasott történeteknek erőteljes, ám többnyire eléggé időleges hatása van. Bár az olvasók többségére – természetesen – a történetek és a szereplők hatnak, egy kisebb részüket megfogta a mű egészének hangulata, tartalma (emberképe, értékrendje, világfelfogása) és megformálása is. Az olvasók egy részénél megfigyelhető volt az olvasás előrehaladtával az élmények egyre elvontabb megfogalmazása is. Az olvasók jelentős részének fontos a jó győzelme és a morális igazságtétel, másfelől nem kifejezetten erkölcsi és emberi gazdagodásukat, hanem boldogulásukat, vagyis életük elviselhetőbbé vagy kellemesebbé válását, ellenségeiken és/vagy a rosszon való felülkerekedésüket várják.

Az első öt-tíz fejezet után az olvasók döntő többsége már nem próbálkozott az „izgalmas”, „kalandos”, még kevésbé a „szerelmes” regény sémájával, inkább a „diákregegy”, az „elnyomók és elnyomottak harca”, valamint a „barátság” sémákkal kísérletezett, nagyobb részük mindhárommal egyszerre. Ezekon kívül felbukkant a „beolvadás vagy egyéniségnek megmaradás” sémája is.

Az olvasók többségének elvárásai horizontja erősen vágyvezérelt, többüknél alig vált el a valószínűsített és a vágyott, ami arra utal, hogy a műbe való belépés (beöltözés) helyett elég sokan inkább magukra öltötték, saját képükre formálták a művet. Mindemellett azt is tapasztalni lehetett, hogy a regény végére érve az olvasói elvárások reálisabbak lettek.

Az olvasás előrehaladtával egyre nőtt az elvonatkoztató értelmezések aránya, s ha nem is ilyen határozottan, de növekedett az árnyalt értelmezések hányada is. Egyre erőteljesebben jelenik meg az értelmezés morális dimenziója, ezen belül is elsősorban a jó-rossz sémában értelmezés.

Az olvasók a számukra idegen, zavaró képzeteket a számukra ismerős kategóriák és képzetek kontextusába illesztették. A cselekményes olvasmányokhoz és izgalmas történetekhez hozzászólt olvasók mindent elkövettek, hogy az ő fogalmaik szerinti történet alakítsák, méghozzá a számukra ismerős történetek (köztük saját történetük) sémájára.

A regény fogadtatása és hatása

A regénnyel kapcsolatos általános benyomásoknak az érzésekre, hatásra és értékelésre utaló elemei a legtöbb csoportban a következők voltak: elgondolkodtatás, azonosulás (önmagukra ismerés), jellemábrázolás, valóság-hűség, erős hatás. Legjobban az irodalomtanároknak és a katolikus klerikusoknak tetszett a regény, legkevésbé az idős olvasóknak és a szakmunkástanulóknak. Az irodalomtanárok, a mérnökök és a katolikus klerikusok érzik izléstükhöz legközelebb, az idős olvasók és a szakmunkástanulók legkevésbé. A mű világgépét és emberképét az „hivatásos olvasók” (az irodalomtanárok és az irodalom szakos hallgatók) és a katolikus klerikusok érzik a magukéhoz legközelebbinek, a szakmunkástanulók, a katonai középiskolások és az idős olvasók legkevésbé. A regény kedvező vagy kedvezőtlen fogadtatása eléggé erős összefüggést mutat az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódással.

A regény hatását tekintve (vagyis az érzések szintjén) a 12 csoport között eléggé erőteljes konszenzus tapasztalható. Az irodalommal kapcsolatos pozitív befogadói beállítódás erősségének növekedésével csökken a regényt unalmasnak tartók s növekszik a regényt titokzatosnak, filozofikusnak és izgalmasnak tartók aránya, mindazonáltal az irodalommal kapcsolatos gyengén pozitív beállítottságú olvasók között is akadtak, akikre a regény felkavaró vagy megrendítő hatással volt.

A regény értelmezése

Az olvasók által megfogalmazott értelmezések eléggé sokfélék. Egyharmaduk egy elemű, kétharmaduk többelemű, de ezeknek csak harmada szervesen felépített szöveg. Az

összes értelmezés-elem megoszlása így fest: lélektani 33 százalék, filozófiai 27 százalék, szociológiai 26 százalék, etikai 14 százalék.

A kevéssé árnyalt, redukáló (zömmel egyetlen elemből álló) értelmezések a szakmunkástanulók, a katonai középiskolások és a gimnazisták körében a leggyakoribbak, de a többi csoportban is előfordulnak, legkisebb arányban a klerikusok és az irodalmárok értelmezései között. Az árnyalt értelmezések a keresztény klerikusok és az irodalmárok között a leggyakoribbak, de előfordulnak más csoportokban, el-elvétve a katonai csoportokban is, csupán a szakmunkástanulók körében nem találtam ilyeneket.

A kérdőívben felkínált 33 egymondatos értelmezés elfogadásában eléggé erős konszenzus mutatkozott. A vallási elemeket tartalmazó értelmezések megítélése mellett a leegyszerűsítő szociológiai értelmezések elfogadásában tapasztalhatók a legnagyobb eltérések a különböző csoportok között. Ezeket elsősorban leginkább középszinten tanuló nem vallásos diákok, valamint a tisztí iskolások és a mérnökök érezték magukénak. A hivatásos és laikus olvasók, a szakmunkástanulók és irodalomtanárok, a Krisna-hívők és a reformátusok élményei hasonlóságára nemcsak az iskola (az oktatási-nevelési intézmény), hanem maga az élet s ezen belül is a felnőtté válás általános emberi, európai és magyarországi „iskolájának” közös élménye is magyarázatul szolgálhat. Antropológiai és kulturális antropológiai okai lehetnek annak az otthonosság-érzésnek, melyet a társadalmi és kulturális tekintetben eléggé eltérő csoportok tagjai a regény olvasása közben hasonlóképpen éreztek, mely érzés eléggé erőteljesen „egyenirányította” a kérdőívben az értelmezések minősítését.

A regényből vett szövegrészletek értelmezése esetén jóval nagyobb eltérések voltak a különböző csoportok között, mint a regény-részletek értelmezése és az átfogó értelmezések esetében. A képzetesebb, az olvasottabb, a fejlettebb ízlésű és az irodalommal bensőségesebb viszonyban lévő olvasók szöveg-értelmezései árnyaltabbak, mint a többieké. Figyelemre méltó azonban, hogy ebben a tekintetben az irodalom szakosokat a krisnások csoportja, az irodalomtanárokat pedig három „laikus” csoport is megelőzi. Ez talán azzal magyarázható, hogy hivatásos olvasónak lenni sem jelent egyértelműen előnyt, ugyanis a professzionistákat sajátos szakmai előítéletek akadályozhatják az értelmezésben.

Ugyanazok az olvasók, akik a felkínált átfogó értelmezések közül legnagyobb arányban árnyalt értelmezéseket érezték magukénak, a szövegek értelmezésekor az esetek több mint felében redukáló és belemagyarázó értelmezéseket adtak.

Ez a kutatás is tanúskodik arról, hogy a művészeti redundancia jóvoltából a befogadóban akkor is összeállhat – méghozzá többé-kevésbé relevánsan – az egész, ha nem kerül minden részlet a helyére.

A regény újraolvasása

Ez a vizsgálat nem igazolja Jausznak (11) azt a hipotézisét, hogy az első olvasás az esztétikailag érzékelő olvasás és az érzékelő megértés stádiuma, a másodsorra olvasás pedig a reflexív értelmező olvasás, ugyanis már első alkalommal is számottevő az értelmező reflexió, és nem egy esetben másodsorra mélyül el az esztétikailag érzékelő megértés.

A vizsgált olvasók háromnegyedének befogadói magatartása és viselkedése az újbóli elolvasás után nem változott számottevően. Néhány olvasó esetében csak a regény hatásában tapasztalható kisebb mértékű eltérés, értelmezésében alig, néhány olvasó esetében pedig a mű fogadtatásában (elfogadásában, megértésében, hatásában és értékelésében) eléggé komoly pozitív irányú változások tapasztalhatók, az értelmezésben azonban csak kisebb elmozdulások. Az olvasók harmadának második olvasataiban minden szférában (fogadtatás, hatás, értelmezés) tapasztalhatók kisebb pozitív irányú eltérések. Az olvasók negyede pedig (valamennyien fejlett ízlésűek) másodsorra jóval mélyebb és árnyaltabb értelmezést produkál. Az ő olvasói viselkedésük felel meg leginkább Jauss modelljének,

azzal a megszorítással, hogy már első olvasatuknak is integráns része volt az értelmezés. Az újraolvasás is egyes esetekben inkább a mű hatásának, más esetekben az értelmezésének elmélyülését teszi lehetővé.

Összegezés és kitekintés

A mű kedvező fogadtatását és hatását eléggé erőteljesen befolyásolja az irodalommal kapcsolatos beállítódás, a kódismeret, valamint az értékes művészet ismerete, gyengébb mértékben pedig az iskolázottság és az életkor, értékrend és életszemlélet: a humanista-spirituális és a felelősségvállaló értékrenddel rokonszenvezőknek az átlagosnál jobban, az anyagi-as-individualista és az aktív-vállalkozó életszemléletűeknek az átlagosnál kevésbé tetszik a regény.

A szereplőkkel való kapcsolat esetében a regény hatása esetén tapasztaltnál – egy-két kivételtől eltekintve – általában erősebb a konszenzus és gyengébb a szociológiai és szociálpszichológiai befolyásoló tényezők szerepe, mint a regény fogadtatását és hatását illetően.

Mind az olvasók által megfogalmazott átfogó értelmezések, mind a regény-szövegek

Az irodalommal bensőségebb viszonyban lévő olvasók szövegértelmezései árnyaltabbak, mint a többieké. Figyelemre méltó azonban, hogy ebben a tekintetben az irodalom szakosokat a krisnások csoportja, az irodalomtanárokat pedig három „laikus” csoport is megelőzi. Ez talán azzal magyarázható, hogy hivatásos olvasónak lenni sem jelent egyértelműen előnyt, ugyanis a professzionistákat sajátos szakmai előítéletek akadályozhatják az értelmezésben.

magyarozatának árnyaltsága, mind a felkínált értelmezések közül az árnyaltabbak előnyben részesítése eléggé erős pozitív összefüggést mutat az iskolázottsággal, valamint az irodalommal való kapcsolat mélységével és minőségével. Mindhárom esetben az előbbinél gyengébb, de említésre méltó összefüggés észlelhető a humanista-spirituális értékrenddel való rokonszenvezéssel, két esetben a felelősségvállaló értékrenddel való rokonszenvezéssel és az istenhívő beállítottsággal. E kutatás tapasztalatai alapján is úgy fest, hogy az értelmezést erőteljesebben befolyásolja az iskolázottság, az irodalmi műveltség, az értékrend és a világnézet, mint a fogadtatást és a hatást.

Ez a kutatás is megerősítette azoknak a kutatásoknak a megállapításait, amelyek a társadalmi-kulturális tényezőknek a műalkotások befogadását (vagyis fogadtatását, érdeklését, hatását, valamint megértését és értelmezését) erőteljesen befolyásoló szerepét hangsúlyozták. Jól érzékelhető a magasabb iskolázottság (a legtöbb esetben magasabb műveltséget, olvasottságot és ízlést is jelent) pozitív irányú befogadást befolyásoló szerepe. A vallásosság a másik tényező, amelynek jól érzékelhető volt a befogadást befolyásoló szerepe; háromféle módon is: 1. általában a vallásosság (ezt az állami és a katolikus gimnáziumba járók befogadói viselkedésében tapasztalhattuk); 2. a klerikus foglalkozás és hivatás (ezt a klerikusok és a velük azonos nemzedékhez tartozó nem klerikusok befogadói viselkedésében érzékelhettük); 3. a különböző valláshoz (keresztény és Krisnai-hívő vaisnava) és felekezethez tartozás (katolikus és református). Megmutatkozott a hivatásos és a laikus olvasók, valamint a különböző nemzedékekhez tartozók befogadói viselkedése közötti eltérés. Az is világossá vált, hogy mivel ezeknek a tényezőknek a befolyásoló szerepe viszonylagos, erősen befolyásoló szerepet játszanak olyan szociálpszichológiai tényezők is, mint az olvasottságot és az ízlést is magába foglaló irodalommal kapcsolatos olvasói beállítódás, mely több esetben a legerősebb befolyásoló tényezőnek mutatkozott, a befogadást ugyancsak számottevő mértékben befolyásoló értékrendként.

Mind a tizenkét csoport – amellet, hogy többé-kevésbé magukon viselik az „átlagolvasó” jellemző jegyeit – sajátos arculattal is rendelkezik, azonban befogadói viselkedésüket tekintve egyik csoport befogadói viselkedése sem nem tért el annyira az átlagostól, sem nem mutatkozott annyira homogénnek, hogy értelmezői közösségnek lehetne nevezni. Még az olyan markáns vonásokkal rendelkező csoportok sem, mint a katonai középiskolások, a katonatiszt-növendékek, a katolikus, református és krisnás klerikusok vagy a két irodalmár csoport. Elsősorban azért, mert sem az olvasottság, sem az irodalmi ízlés, sem az irodalommal kapcsolatos attitűdök, sem az értékrend tekintetében nem voltak elengedően homogének. Másképpen fogalmazva: mindegyik csoportban többféle (olykor eléggé eltérő) olvasási stratégiával vágtak neki a mű olvasásának és befogadásának, és mindegyik csoportban akadt olyan olvasó – igaz, eléggé eltérő arányban –, aki dialogikus viszonyba került a regénnyel.

Nem meglepő, hogy az irodalomtanárok kerültek a legközelebb ehhez a regényhez, ugyanis nekik tetszett legjobban a regény, ők érezték magukhoz legközelebb a regény világgképét és emberképét, ők érezték ízlésüknek legmegfelelőbbnek, ők tartották legkevésbé unalmasnak, ők választották ki a felkínáltak közül a legárnyaltabb értelmezéseket, és az ő szöveg-értelmezéseik voltak a legárnyaltabbak. Hozzájuk legközelebb azonban nem az irodalom szakos hallgatók, hanem a katolikus klerikusok kerültek. A regénytől legtávolabbi a szakmunkástanulók és a katonai középiskolások maradtak. Ez a sorrend elsősorban irodalmi beállítódásukkal, olvasmány- és kódismeretükkel, másodsorban a vallásosságuknak köszönhető transzcendencia iránti fogékonyságukkal magyarázható.

„Az irodalom önnön univerzumában létezik, nem az élet magyarázata, hanem magába foglalja az életet és a valóságot”, hangoztatja *N. Frye*. (12) Ez a „magába foglalja” természetesen azt is jelenti, hogy valamiképpen megjeleníti a végső soron elmondhatatlant. A megértés megformálása – vagyis a káoszban rejtekező és abból pillanatokra felsejlő rend szavakkal megragadása – az értelmezés, ez pedig mindig előzetes birtoklason – *K. Rahner* fogalmával léttapasztalaton – alapul. Erre azonban nem akárki képes, *Heidegger*rel szólva, a mindennapi jelenlét Akárki-önmagája nem képes, csak a magunk által megragadott Önmagunk. Ezért nem feltétlenül a teoretikusnak (az irodalmárnak) van a legnagyobb esélye arra, hogy az életet és valóságot magába foglaló mű világát megértse és értelmezze, hanem – *Gadamer* szerint – az adott helyre vonatkozó és a tapasztalással összefüggő gyakorlati tudással (phronészisszel) rendelkező olvasónak. Az ilyen tudásból fakadó olvasat nem igazolható episztemikus (racionális vagy empirikus) eljárásokkal. A társszerzősége felszólított olvasó értelmezésének (vagyis saját szövegváltozatának) helyessége nem a külvilágra vagy a logikára, hanem alternatív olvasatokra vonatkoztatva igazolható.

Az önnön univerzumában létező irodalmi mű természetesen nem lehet híján jelentésnek, hanem – még az első önmaga által megragadott olvasóval való dialógus előtt – az értelem és értelmezés nyomait viseli magán, és ezért vitatható a *G. Ch. Lichtenberg* különböző irányzatokhoz tartozó irodalmárok és hermeneuták által idézett frappáns megfogalmazása, mely szerint minden irodalmi mű olyan piknik, ahová a szavakat a szerző, míg jelentésüket az olvasó hozza. Az aforizmat legtöbbször úgy értelmezik, hogy az irodalmi mű az olvasó aktív és alkotó közreműködése nélkül „nem működik”. E kutatás igazolta, hogy az Ottlik-műnek és olvasóinak találkozásakor a jelentéstulajdonítás nem szubjektív önkény eredménye, hogy a szöveg bizonyos mértékig irányítja a befogadást. Ugyanakkor nehezen vitatható a hermeneutikai recepcióesztétika alaptétele (mely szerint az irodalmi szöveg a befogadói aktusban jut léthez), mely arra a filozófiai tételre támaszkodik, mely szerint a valóságról csakis akkor szólhatunk, ha az már tudatunknak a része. Az is igaz, és ezt is tapasztalhattuk ebben az empirikus vizsgálatban, hogy az irodalmi művel dialogizáló olvasó önmagával is dialogizál. E kutatás eredményei alátámasztják *Radnóti Sándornak* azt az állítását, mely szerint amikor irodalmi művet olvasunk, „ha

ezt-azt viszünk is magunkkal (bort, virágot, azaz esztétikai beállítottságot és autorizációt), mégis vendégségbe megyünk, és nem piknikre”. (13)

A vallásban az embernek és a horizontnak a viszonya a horizont által megszólító találkozás, amely az embert döntésre készíti, s a döntés eredményeként megjelenik a „személy”. A műalkotás, mely érzékletesen megjeleníti a lét horizontját, hasonló aktivitást kíván a befogadótól, mint a vallási horizont. Itt is létrejön találkozás, itt is van döntés, és ez a dialógus is segíti a személy létrejöttét. Annak ellenére, hogy Isten és a műalkotás nem azonos ontológiai státusú teljességek, mind a műalkotás felől érkező megszólítás, mind pedig megtapasztalásuk és befogadásuk nagyon hasonlít a vallási tapasztaláshoz. Miként istentapasztalathoz (vagyis Isten befogadásához) valamiféle istenhit szükséges, az irodalmi mű befogadásához valamiféle – legyen bármilyen kezdetleges, zavaros – irodalomra ráhangoltság, olvasói beállítódás és beavatottság. Míg az embert megszólító Isten maga az értelelem, maga a jelentés (sőt a kijelentés), a saját univerzumú műalkotás sem lehet jelentésnélküli. A műalkotással való dialógushoz – különösen a mi kultúránkban – sajátos befogadási feltételekre (köztük, tapasztalhattuk, szociológiaiakra és lélektaniakra is), valamint sajátos olvasói közreműködésére van szükség ahhoz, hogy a befogadó addigi értelmezési horizontját kitágító, személyét gazdagító epifánia létrejöjjön.

Ottlik Géza felfogásában „a regény nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami”. (14) Regényének mondanivalója nem valami, hanem a létezés egésze, a teljes élet. Tapasztalhattuk, hogy az ebbe a kutatásba bevont olvasók között nem is olyan kevesen akadnak, akik érzik vagy tudják, sőt egyesek meg is fogalmazzák ezt.

Jegyzet

(1) Melyek a közeljövőben megjelenő *Olvasó a határon* című könyvben lesznek olvashatók.

(2) RADNÓTI Sándor: *Piknik I.* Holmi 1998/2. sz. 155–174. old.

(3) RICOEUR, Paul: *A szöveg világa és az olvasó világa.* In: *Narratívák 2. Történet és fikció.* Kijárat, Bp, 1998. 9–42. old.

(4) ISER, Wolfgang: *The Act of Reading.* Rotledge and Keagan, London, 1978.

(5) JAUSS, Hans Robert: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Osiris, Bp, 1997.

(6) HALÁSZ László: *Szociális megismerés és irodalmi megértés.* Akadémiai, Bp, 1996.

(7) BUBER, M.: *Én és Te.* Európa, Bp, 1991.

(8) A regény szakmai recepcióját elsősorban BOHÁR Andrásnak és MÁRTONFFY Marcellnek a kutatás keretében készült tanulmányaira támaszkodva vizsgáltam. BOHÁR András: *Ami lényeges az zárójelben. I–II.* Pannon Tükör 1999/3–4. sz.; MÁRTONFFY Marcell: *Olvasás-példázatok. (A parabola értelmezés változatai Ottlik Géza Iskola a határon című regényének magyarországi fogadtatás történetében.)* Műhely 2001/1–2. sz.

(9) OTTLIK: *Emlékkönyv.* (Vál. és szerk.: KELECSÉNYI László) Pesti Szalon, Bp, 1996. 187–190. old.

(10) FÚZFA Balázs (szerk.): *Mélylégzés. (Adalékok Ottlik Iskola a határon című regényének világához.)* Savaria University Press, Szombathely, 1997. 9–18. old.

(11) i. m.

(12) FRYE, Northop: *A kritika anatómiája.* Helikon, Bp, 1998.

(13) i. m.

(14) OTTLIK Géza: *Próza.* Magvető, Bp, 1980.